

VODIČ O PRAVIMA MANJINA
ZASNOVAN NA PRAKSI EVROPSKOG SUDA
ZA LJUDSKA PRAVA

Ministarstvo ljudskih
i manjinskih prava

CEMI
CENTRE FOR MONITORING AND RESEARCH

VODIČ O PRAVIMA MANJINA
ZASNOVAN NA PRAKSI EVROPSKOG SUDA
ZA LJUDSKA PRAVA

VODIČ O PRAVIMA MANJINA ZASNOVAN NA PRAKSI EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Izdavač:

Centar za monitoring i istraživanje CeMI
Bul. Svetog Petra Cetinjskog 96, VI/12
E-mail: info@cemi.org.me
www.cemi.org.me

Urednik:

Zlatko Vujović

Autor:

Nenad Koprivica

Štampa:

Smart Print

Tiraž:

100

**Ministarstvo ljudskih
i manjinskih prava**

Publikacija je nastala u okviru projekta „Doprinos zaštiti prava manjinskih naroda u sudskim postupcima” koji Centar za monitoring i istraživanje CeMI realizuje u partnerstvu s Institutom za pravne studije IPLS, a finansira Ministarstvo za ljudska i manjinska prava. Mišljenja i stavovi iskazani u ovoj publikaciji predstavljaju mišljenja autora i ne održavaju nužno zvanične stavove donatora.

**VODIČ O PRAVIMA MANJINA
ZASNOVAN NA PRAKSI EVROPSKOG SUDA
ZA LJUDSKA PRAVA**

SADRŽAJ

O PROJEKTU	7
I UVOD	8
II PRAVA MANJINA PREMA EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA (ECHR)	10
III NEKE OD KLJUČNIH PRESUDA ESLJP O PRAVIMA MANJINA	19
IV TRENDVI U SUDSKOJ PRAKSI	25
V PREPORUKE ZA MANJINSKE ZAJEDNICE	27
VI UMJESTO ZAKLJUČKA	29
VII IZVORI	31

O PROJEKTU

Centar za monitoring i istraživanje (CeMI) u partnerstvu sa Institutom za pravne studije (IPLS) realizuje projekat pod nazivom "Doprinos zaštiti prava manjinskih naroda u sudskim postupcima" uz finansijsku podršku Ministarstva za ljudska i manjinska prava.

Cilj projekta je doprinos zaštiti i ostvarivanju prava manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, kao i analiza postupanja pravosudnih institucija prema manjinskim narodima i manjinskim nacionalnim zajednicama.

Projekat se sastojao od seta aktivnosti usmjerenih na pružanje podrške manjinskim narodima u Crnoj Gori kroz unapređenje njihovih prava u sudskim postupcima. Ključne aktivnosti uključivale su monitoring sudskih postupaka, analizu pravosnažno okončanih predmeta i procjenu usklađenosti sa praksom Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP), posebno u krivičnim slučajevima koji se odnose na prava manjina.

Pored toga, projekat je obuhvatio edukativne kampanje, uključujući kreiranje videa i infografika na temu prava manjinskih naroda, sa fokusom na međunarodne standarde i nacionalno zakonodavstvo. Video je titlovan na albanskom i romskom jeziku, čime se dodatno doprinijelo dostupnosti informacija.

Jedan od značajnih proizvoda projekta je vodič o pravima manjina, zasnovan na praksi ESLJP, koji pruža praktične savjete i smjernice za efikasno ostvarivanje prava. Takođe, izrađen je izvještaj o monitoringu suđenja, koji analizira ključne nalaze i daje preporuke za unapređenje pravosudnog sistema.

Ovaj projekat je obezbijedio bolji uvid u izazove sa kojima se suočavaju manjine u pravosudnom sistemu i kroz edukaciju i analize nastojao je da osigura dugoročnu zaštitu i promociju njihovih prava u Crnoj Gori.

UVOD

Cilj ovog Vodiča je da pomogne u razumijevanju relevantnih presuda Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) i pruži smjernice za poboljšanje zaštite manjinskih prava u Crnoj Gori. Vodič pruža uvid u ključne principe koji proističu iz prakse ESLJP i namijenjen je manjinskim zajednicama u Crnoj Gori kako bi im pomogao da bolje razumiju svoja prava na osnovu prakse ESLJP. ESLJP igra ključnu ulogu u zaštiti ljudskih prava širom Evrope, uključujući prava manjinskih zajednica. Zaštita prava nacionalnih, etničkih, jezičkih i vjerskih manjina jedan je od ključnih kriterijuma za članstvo Crne Gore u Evropskoj uniji. Crna Gora je preuzela niz međunarodnih obaveza u ovoj oblasti, uključujući i Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina. Međutim, imajući u vidu da i dalje postoje značajni izazovi, Vodič analizira neke od najznačajnijih presuda ESLJP koje imaju direktnu relevantnost za stanje manjinskih prava u Crnoj Gori, s ciljem pružanja sveobuhvatnog uvida u standarde i obaveze koje proizilaze iz Evropske konvencije o ljudskim pravima.

KRATKA PREZENTACIJA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA (ESLJP)¹

Evropski sud za ljudska prava (ESLJP) je međunarodni sud osnovan 1959. godine, sa sjedištem u Strazburu. Zadatak Suda je nadgledanje primjene Evropske konvencije o ljudskim pravima i drugih protokola od strane država članica Savjeta Evrope. Sud je nadležan za odlučivanje o tužbama koje pojedinci ili države podnose protiv zemalja koje su potpisale Konvenciju, ako su subjekti kršenja ljudskih prava. Odluke ESLJP-a imaju pravno obavezujući karakter za države, a rad Suda je ključan za poštovanje ljudskih prava i vladavine prava u evropskom kontekstu. Sastoji se od sudija u broju koji je jednak broju država članica Savjeta Evrope koje su ratifikovale Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda – trenutno 46. Sudije Suda sude kao

¹ https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Questions_Answers_MNE

pojedinci i ne predstavljaju nijednu državu. U obradi predstavki, Sudu pomaže Sekretarijat u kome uglavnom rade pravnici iz svih država (koji se nazivaju i pravni savjetnici). Oni su u potpunosti nezavisni od svoje države porijekla i ne predstavljaju ni podnosiocce predstavki ni države.

ULOGA ESLJP U ZAŠTITI LJUDSKIH PRAVA U EVROPI

Uloga ESLJP-a u zaštiti ljudskih prava je ključna za poštovanje pravde i jednakosti u Evropi. Sud svojim presudama obezbjeđuje da države poštuju temeljna prava garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, kao i dodatnim protokolima. ESLJP se bavi širokim spektrom ljudskih prava, uključujući slobodu izražavanja, pravo na pravično suđenje, zaštitu od torture, kao i prava manjina. Presude suda često oblikuju pravnu praksu i postavljaju standarde koji imaju dugoročan uticaj na nacionalne pravne sisteme i politiku država članica.

PRAVA MANJINA PREMA EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA (ECHR)

ZNAČAJ PRAVA MANJINA U KONTEKSTU EVROPSKOG SISTEMA ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

Prava manjina predstavljaju ključnu komponentu evropskog sistema zaštite ljudskih prava, a njihov značaj posebno dolazi do izražaja kroz praksu ESLJP-a. Sud kontinuirano razvija standarde koji štite kulturnu, jezičku i vjersku različitost manjinskih zajednica, kao i njihovu ravnopravnost u društvu. U kontekstu savremenih evropskih društava, koja se suočavaju s izazovima multikulturalnosti, ESLJP igra ključnu ulogu u garanciji da manjine nisu diskriminirane i da uživaju ista prava i slobode kao i većinsko stanovništvo.

Evropska konvencija o ljudskim pravima (ECHR)² i drugi relevantni međunarodni instrumenti, kao što su Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina³ i Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima⁴, obezbjeđuju pravnu osnovu za zaštitu prava manjina. Ovaj pravni okvir prepoznaje da, iako su ljudska prava univerzalna, specifična prava manjina mogu biti potrebna kako bi se omogućila ravnopravnost, poštovanje i učešće manjinskih zajednica u društvu.

1. ŠTA SE PODRAZUMIJEVA POD PRAVIMA MANJINA PREMA EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA (ECHR)

Evropska konvencija o ljudskim pravima (ECHR) ne sadrži eksplicitnu odredbu koja se odnosi isključivo na prava manjina, ali se kroz njene opšte odredbe o ljudskim pravima i slobodama može interpretirati

² https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_MNE

³ <https://rm.coe.int/okvirna-konvencija-za-zastitu-nacionalnih-manjina/168094dfe6>

⁴ https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Source/CharterText/ExplRpt_ba.pdf

i pravo manjina na ravnopravnost i zaštitu od diskriminacije. Za konkretnu zaštitu manjinskih prava, važna je i praksa Evropskog suda za ljudska prava, koji je kroz različite presude potvrdio pravo manjina na očuvanje svog identiteta i zabranu diskriminacije. ESLJP kroz presude štiti prava manjinskih zajednica u oblastima kao što su:

- **Član 14 – Zabrana diskriminacije:** Ovaj član Konvencije pruža zaštitu od diskriminacije na osnovu različitih osnova, uključujući etničku pripadnost, jezik, religiju, politička uvjerenja, nacionalno ili socijalno porijeklo, kao i bilo koje druge karakteristike. Za manjinske zajednice, **član 14. predstavlja ključnu zaštitu** jer garantuje da svi članovi društva, bez obzira na manjinsku pripadnost, imaju jednake prilike u ostvarivanju ljudskih prava. Diskriminacija prema manjinskim grupama može se manifestovati na različite načine, od institucionalne marginalizacije, nepristupačnosti obrazovnih i zdravstvenih usluga, do nasilja i govora mržnje. Član 14. zabranjuje takvu diskriminaciju, garantujući da pripadnici manjinskih zajednica imaju jednaka prava.
- ESLJP je u svojoj praksi detaljno razmatrao slučajeve diskriminacije prema manjinskim grupama, uključujući etničke, vjerske i jezičke manjine. Sud je jasno utvrdio da diskriminacija u ovom kontekstu nije samo direktna, već i **indirektna diskriminacija**, gdje određene mjere mogu imati disproporcionalni negativni uticaj na manjinske zajednice. Sud takođe ističe da se **osim očiglednih slučajeva diskriminacije**, mora razmatrati i postojanje bilo kakvih prepreka ili ometanja koje se odnose na manjinske grupe. Primjeri iz prakse ESLJP:

*Timishev protiv Rusije (2005)*⁵ – U ovom slučaju, Sud je odlučivao o diskriminaciji prema pripadnicima čečenske manjine, navodeći da je ograničavanje slobode kretanja na osnovu etničke pripadnosti povreda člana 14. Konvencije, jer su postupci države (Rusije) prema Čečenima bili nesrazmjerni i diskriminišući. Sud je utvrdio da diskriminacija na temelju etničke pripadnosti može dovesti

5 [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-71627%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-71627%22]})

do ozbiljnih posljedica po ljudska prava i slobode manjinskih zajednica.

Güveç protiv Turske (2009)⁶ – U ovom slučaju, Sud je odlučivao o diskriminaciji u pogledu prava na obrazovanje, gdje su pripadnici manjinskih etničkih i vjerskih zajednica u Turskoj bili izloženi nejednakom tretmanu u obrazovnom sistemu. Sud je utvrdio da je takvo postupanje predstavljalo povredu člana 14, jer su manjine bile diskriminisane u ostvarivanju obrazovnih prava, a to je imalo dugoročne negativne posljedice na njihov društveni položaj.

Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (2009)⁷ – Ova presuda se odnosi na slučaj gdje su pripadnici etničkih manjina (Rom i Jevrej) isključeni iz političkog života zbog specifičnih ustavnih odredbi koje su favorizovale određene etničke grupe. Sud je presudio da je diskriminacija prema manjinskim grupama povreda člana 14. Konvencije, jer su određeni građani bili isključeni iz političkog procesa zasnovanog na njihovoj etničkoj pripadnosti, što je predstavljalo ozbiljan oblik diskriminacije.

Indirektna diskriminacija i proporcionalnost:

Član 14. ne štiti samo od očigledne diskriminacije, već takođe uključuje indirektnu diskriminaciju. To znači da država može primijeniti određene mjere koje izgledaju neutralno na prvi pogled, ali u stvarnosti mogu imati negativan učinak na pripadnike manjinskih zajednica. Na primjer, standardni zakoni koji ne uzimaju u obzir specifične potrebe manjinskih zajednica mogu ih marginalizovati u pristupu obrazovanju, zapošljavanju ili zdravstvenoj zaštiti. U praksi, ESLJP primjenjuje proporcionalni test kako bi utvrdio da li je došlo do diskriminacije. To znači da čak i kada država uvede određena ograničenja ili razlike u tretmanu, mora dokazati da su ta

6 https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_srp

7 [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Sejdic%20Finci%20v%20Bosnia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-96491%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Sejdic%20Finci%20v%20Bosnia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-96491%22]})

ograničenja nužna i proporcionalna legitimnom cilju koji želi postići. Na primjer, u situacijama kada je sigurnost ili javni interes u pitanju, države moraju osigurati da mjere koje preduzimaju ne povrijeđuju prava manjinskih zajednica više nego što je nužno.

Povezanost s drugim pravima:

Član 14. se često koristi u kombinaciji s drugim pravima za koja se smatra da mogu biti ugrožena diskriminacijom prema manjinskim grupama. Na primjer, pravo na obrazovanje (član 2, Protokol 1), **sloboda izražavanja** (član 10), **sloboda okupljanja** (član 11), i **sloboda vjeroispovijesti** (član 9) mogu biti pogođeni diskriminacijom prema manjinskim grupama, a član 14. pruža osnovu za osporavanje takvih nejednakih tretmana.

Član 14. Konvencije igra ključnu ulogu u zaštiti manjinskih zajednica jer garantuje da niti jedan pripadnik manjina ne bude diskriminisan u ostvarivanju prava, bez obzira na osnove diskriminacije (etničku pripadnost, religiju, jezik, itd). Kroz praksu ESLJP-a, vidimo da ovaj član često postavlja visoke standarde za države, tražeći da se svaka mjera ili zakon koji može imati negativne posljedice na manjinske grupe mora opravdati i biti proporcionalan legitimnom cilju. Ovo je bitno za osiguranje ravnopravnosti i sprječavanje marginalizacije ili isključenosti manjinskih zajednica iz svih aspekata društvenog života.

- **Član 1, Protokol 12 – Opšta zabrana diskriminacije:** Ovo je širi okvir koji se koristi za zaštitu manjinskih prava u kontekstu zabrane diskriminacije u svim područjima života, od sticanja imovine, do prava na slobodu izražavanja. Protokol proširuje zabranu diskriminacije koju garantuje član 14. Konvencije na sva prava koja su zaštićena Evropskom konvencijom. Omogućava i širu primjenu zaštite od diskriminacije, jer se primjenjuje na bilo koje pravo koje je priznato u zakonodavstvu države potpisnice, čak i ako to pravo nije direktno obuhvaćeno drugim odredbama Konvencije.

8 https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos

Za manjinske zajednice, Protokol 12 predstavlja ključnu zaštitu jer omogućava borbu protiv diskriminacije u svim aspektima života, uključujući pristup obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenoj zaštiti, kulturi i drugim osnovnim pravima. ESLJP je u nekoliko presuda naglasio da država mora osigurati da svi njeni građani, uključujući pripadnike manjinskih zajednica, imaju jednaku priliku za uživanje prava bez obzira na etničku pripadnost, jezik, religiju ili druge karakteristike koje čine manjinsku grupu.

Na primjer, ranije je pomenuto, u presudi *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*, Sud je utvrdio da postojeći pravni okviri koji isključuju određene manjinske grupe (u ovom slučaju, Rome i Jevreje) iz političkog života zemlje, predstavljaju povredu zabrane diskriminacije prema članu 1 protokola 12, jer su ti propisi omogućili da neki građani budu isključeni iz prava na izbor i političku participaciju zbog etničke pripadnosti. Zabrana diskriminacije koja je propisana ovim članom obuhvata i zaštitu od diskriminacije prema manjinskim kulturama, jezicima i identitetima, te doprinosi osiguranju ravnopravnosti i zaštite od negativnih stereotipa i marginalizacije.

- **Član 2, Protokol 1 – Pravo na obrazovanje**⁹: Ovaj član omogućava da svi ljudi, uključujući pripadnike manjinskih naroda i etničkih grupa, imaju pravo na obrazovanje bez diskriminacije. Takođe, u nekim slučajevima, pripadnicima manjina može biti dozvoljeno korišćenje svog jezika u obrazovnim institucijama. Države potpisnice su obavezne poštovati pravo roditelja da osiguraju obrazovanje u skladu s vjerskim ili filozofskim uvjerenjima. Za manjinske zajednice, pravo na obrazovanje podrazumijeva ne samo pristup obrazovnim institucijama, već i prilagođavanje obrazovnog sistema za njihove specifične potrebe, poput upotrebe manjinskog jezika, kulturne i vjerske relevantnosti nastave, te poštovanja posebnih identitetskih zahtjeva. U praksi, ESLJP je utvrdio da država ne smije ograničiti pravo manjinskih zajednica na obrazovanje koje odražava njihov identitet. U presudi

⁹ https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_bos

*D.H. i drugi protiv Češke*¹⁰, Sud je odlučio da obrazovni sistem koji nepravedno segregira djecu iz manjinskih zajednica (posebno romsku djecu) u posebne škole, predstavlja povredu prava na obrazovanje. Sud je naglasio da je, u kontekstu manjinskih prava, nužno omogućiti pristup obrazovanju koje ne samo da garantuje jednaku mogućnost sticanja znanja, već i očuvanje i razvoj manjinskih kulturnih identiteta kroz obrazovne programe koji poštuju specifične kulturne, jezičke i vjerske potrebe manjinskih zajednica. Takođe, član 2, Protokol 1, propisuje da manjine moraju imati pristup obrazovnim institucijama koje poštuju njihovu kulturu i jezik, te da obrazovanje mora biti usmjereno prema uklanjanju socijalne isključenosti i omogućavanju ravnopravnosti.

▪ Član 9 – Pravo na slobodu vjeroispovijesti

Član 9. Konvencije garantuje pravo na slobodu vjeroispovijesti, što uključuje pravo na praktikovanje, promjenu i slobodu izražavanja vjerskih uvjerenja. U kontekstu manjinskih zajednica, ovaj član pruža važnu zaštitu za pripadnike manjinskih vjerskih zajednica, omogućavajući im slobodno praktikovanje svoje vjere, bez ometanja od strane vlasti ili drugih grupa.

ESLJP je u nekoliko presuda naglasio značaj slobode vjeroispovijesti, posebno u slučajevima kada su manjinske vjerske zajednice suočene s diskriminacijom ili ograničenjima u slobodi izražavanja vjerskih uvjerenja. Na primjer, Sud je u presudi *Manoussakis i drugi protiv Grčke*¹¹ naglasio da je pravo na slobodu vjeroispovijesti osnov za ličnu slobodu i dostojanstvo, te da države moraju omogućiti svim grupama, uključujući manjine, pravo na organizovanje vjerskih aktivnosti u skladu sa njihovim uvjerenjima.

10 [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-83256%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-83256%22]})

11 <https://uredzastupnika.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Edukacija//Vodi%C4%8D%20-%20%C4%8DI.%209.%20Konvencije.pdf>

Takođe, član 9. štiti i prava manjina da ne budu prisiljeni na javno izražavanje vjerskih uvjerenja ili praksu koja nije u skladu s njihovim uvjerenjima, što je od ključne važnosti u multikulturnim društvima.

- **Član 10 – Sloboda izražavanja**

Član 10. garantuje pravo na slobodu izražavanja. Ovaj član je posebno važan za manjinske zajednice, jer im omogućava da slobodno izražavaju mišljenja, kulturne osobenosti i identitet, čak i kada to može biti u suprotnosti s dominantnim kulturnim normama.

ESLJP je u više slučajeva jasno tumačio ovaj član kao ključni instrument za zaštitu prava manjinskih grupa na javno izražavanje i očuvanje kulturnih i identitetskih specifičnosti. U presudi *Sidiropoulos i drugi protiv Grčke*¹², Sud je istakao da je sloboda izražavanja nužna za demokratski društveni razvoj i da uključuje pravo manjinskih grupa na organizovanje političkih i kulturnih aktivnosti bez straha od represije. U ovom kontekstu, prava na slobodu izražavanja mogu obuhvatiti pravo na upotrebu manjinskog jezika, kulturne manifestacije, te pravo na informisanje i obrazovanje u skladu s kulturnim i jezičkim specifičnostima manjinskih zajednica. Međutim, ovo pravo nije apsolutno i može biti podložno ograničenjima, ali samo pod uslovom da su ta ograničenja opravdana i proporcionalna.

- **Član 11 – Sloboda okupljanja i udruživanja**

Član 11. štiti pravo na slobodu okupljanja i udruživanja, što je od posebne važnosti za manjinske zajednice koje se mogu okupljati u cilju zaštite svojih prava i interesa, te očuvanja kulturnog identiteta. Ovo pravo omogućava manjinskim grupama da osnivaju organizacije, političke stranke, kulturne i vjerske grupe, čime se garantuje mogućnost za kolektivno djelovanje i ostvarivanje prava u društvu.

¹² <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58205%22%5D%7D>

U praksi, ESLJP je više puta ukazivao na važnost ovog prava za manjinske zajednice, gdje je Sud zaključio da pravo na slobodu okupljanja ne smije biti ograničeno samo zato što okupljanje ima za cilj promovisanje interesa manjinske zajednice. Sud je takođe naglasio da državna ograničenja mogu biti opravdana samo ako su nužna u demokratskom društvu, na primjer u slučajevima kada postoji prijetnja javnoj sigurnosti.

U kontekstu manjinskih prava, ovaj član takođe uključuje pravo na okupljanje u cilju očuvanja etničke, kulturne i vjerske baštine, te na organizovanje protesta i drugih aktivnosti koje mogu biti usmjerene na zaštitu manjinskih prava, borbu protiv diskriminacije ili promovisanje političke participacije.

2. RAZLIKA IZMEĐU KOLEKTIVNIH I INDIVIDUALNIH PRAVA MANJINSKIH ZAJEDNICA

U pravnom okviru Evropske konvencije o ljudskim pravima, prava manjina obuhvataju kako individualna, tako i kolektivna prava, s posebnim naglaskom na zabranu diskriminacije i obavezu država da poštuju identitet manjinskih zajednica. Evropski sud za ljudska prava u svojoj praksi često interpretira ta prava u kontekstu specifičnih slučajeva diskriminacije ili uskraćivanja prava, čime doprinosi daljoj zaštiti manjinskih prava na evropskom nivou. Ova dva tipa prava imaju različite pravne i praktične implikacije.

- **Individualna prava manjinskih zajednica** odnose se na prava svakog pojedinca unutar manjinske zajednice. To su prava koja se mogu ostvarivati pojedinačno i koja se temelje na univerzalnim ljudskim pravima, kao što su pravo na život, slobodu, sigurnost, pravo na obrazovanje, slobodu izražavanja i pravo na privatnost. Prema Evropskoj konvenciji, pripadnici manjina uživaju sva ta prava na jednak način kao i pripadnici većinske populacije. Ako pojedinac iz manjinske zajednice bude diskriminisan na osnovu etničke ili vjerske pripadnosti, može podnijeti tužbu protiv države pred Evropskim sudom za ljudska prava. Sud će razmatrati da li je došlo do kršenja zabrane diskriminacije (član 14 ECHR) ili drugih relevantnih prava.

- **Kolektivna prava manjinskih zajednica** odnose se na prava manjinskih zajednica kao cjeline, u smislu zaštite njihovog identiteta, jezika, kulture i religije. Ta prava omogućavaju manjinskim zajednicama da njeguju i razvijaju kulturni i jezički identitet, kao i da učestvuju u javnom životu bez straha od asimilacije ili gubitka svojih specifičnosti. Kolektivna prava mogu uključivati pravo na upotrebu jezika manjine u obrazovnim, kulturnim i administrativnim institucijama, pravo na pristup obrazovanju ili zaštitu kulturne baštine. Evropski sud za ljudska prava je potvrdio da je pravo manjinske zajednice na upotrebu svog jezika u obrazovnim ustanovama legitimno kolektivno pravo, koje država mora poštovati.

Razlika u pristupu:

Individualna prava se najčešće primjenjuju na konkretne situacije i omogućavaju pojedincu da traži pravdu, dok kolektivna prava obuhvataju širi okvir u kojem manjinske zajednice kao cjelina imaju prava koja se odnose na njihov opstanak i očuvanje specifičnih identiteta i kulture.

Individualna prava se mogu ostvarivati kroz tužbe na nacionalnom ili međunarodnom nivou, dok se **kolektivna prava** obično ostvaruju kroz normativne okvire koje donosi država (zakoni o zaštiti manjina, jezički zakoni, kulturne politike).

NEKE OD KLJUČNIH PRESUDA ESLJP O PRAVIMA MANJINA

ESLJP je u više navrata donosio presude koje su oblikovale pravni okvir za zaštitu prava manjina. U ovoj sekciji ćemo analizirati neke od najvažnijih presuda ESLJP koje se tiču manjinskih prava.

1. **Presuda u predmetu *D.H. i drugi protiv Češke Republike (2007)*¹³:** Ovo je jedna od najvažnijih presuda ESLJP u vezi sa zaštitom obrazovnih prava manjina. U ovom slučaju, Sud je utvrdio diskriminaciju romske djece u obrazovnom sistemu, odnosno da je prekršeno pravo na obrazovanje (član 2 Protokola 1) u vezi s pravom na jednakost pred zakonom (član 14). Sud je utvrdio da su romska djeca bila diskriminisana jer su preusmjerena u škole za djecu sa posebnim potrebama, bez odgovarajuće procjene.

Princip: Pravo na obrazovanje bez diskriminacije, posebno u pogledu etničke pripadnosti. Sud je ustanovio da država mora obezbjediti ravnopravan pristup obrazovanju za sve učenike, uključujući manjinske grupe, i da ne može postojati sistemska diskriminacija u obrazovnim institucijama. Kroz ovu presudu, ESLJP je jasno naglasio da manjinske grupe, uključujući Rome, imaju pravo na jednak tretman u obrazovnim institucijama i da segregacija na osnovu etničke pripadnosti predstavlja kršenje ljudskih prava.

2. **Presuda u predmetu *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine (2009)*¹⁴:** Ova presuda je jedan od najpoznatijih slučajeva koji se odnosi na prava manjina u kontekstu političkih prava i prava na učešće u vlasti. U ovom predmetu ESLJP je razmatrao ustavno uređenje Bosne i Hercegovine, posebno tročlano predsjedništvo.

13 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D>

14 <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sejdic%20Finci%20v%20Bosnia%22%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>

Dvojica tužilaca, pripadnici manjinskih zajednica (Roma i Jevreja), tvrdili su da im je uskraćeno pravo da budu birani u Predsjedništvo BiH jer ustavni okvir zemlje omogućava kandidaturu samo za tri konstitutivna naroda (Bošnjake, Hrvate i Srbe). Sud je zaključio da su pripadnici manjinskih etničkih grupa bili diskriminirani jer nisu mogli da se kandiduju za visoke političke funkcije. Sud je odlučio da Ustav Bosne i Hercegovine predstavlja diskriminaciju prema ostalim etničkim grupama, kao i da isključivanje Roma i Jevreja iz članstva ovog tijela predstavlja diskriminaciju po osnovu etničkog porijekla, čime je BiH prekršila Evropsku konvenciju o ljudskim pravima.

Princip: Pravo na političku participaciju bez etničke diskriminacije. Sud je presudio da bi ustavna ograničenja koja diskriminišu pripadnike manjinskih zajednica u pogledu političkog učešća bila protivna Evropskoj konvenciji. Ova presuda je važna jer podsjeća države da su dužne obezbjediti ravnopravan pristup manjinskih zajednica svim segmentima društvenog života, uključujući političku participaciju.

3. **Presuda u predmetu *Sampanis i drugi protiv Grčke* (2008)**¹⁵: Pravo na jednak pristup obrazovanju i borba protiv segregacije. Ovaj slučaj se odnosi na diskriminaciju romske zajednice, posebno u oblasti obrazovanja. U presudi, ESLJP je razmatrao pitanje segregacije romskih učenika u Grčkoj, gdje su romska djeca bila smještena u odvojene škole, što je predstavljalo kršenje njihovog prava na obrazovanje i pravo na jednakost pred zakonom. Sud je odlučio da je diskriminacija romskih učenika u obrazovnom sistemu Grčke predstavljala kršenje članova 2 Protokola 1 (pravo na obrazovanje) i 14. člana Evropske konvencije o ljudskim pravima (pravo na jednakost).

Princip: Pravo na jednak pristup obrazovanju bez diskriminacije, uključujući zabranu segregacije na osnovu etničke pripadnosti. Sud je naglasio da obrazovni sistem mora obezbijediti jednak

¹⁵ https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_bos

tretman za sve učenike, bez obzira na njihovu etničku pripadnost, te da je segregacija romskih učenika u školama neprihvatljiva. Ova presuda dodatno potvrđuje obavezu država da eliminišu diskriminaciju u obrazovnim institucijama.

- 4. Presuda u predmetu *Bayatyan protiv Jermenije (2011)*¹⁶:** Pravo na slobodu vjeroispovjesti i savjesti za manjinske vjerske zajednice. U ovom slučaju, ESLJP je razmatrao pravo na slobodu vjeroispovjesti i savjesti u kontekstu vojnih obaveza. Bayatyan, koji je bio član Jermenske crkve, odbio je služenje vojnog roka iz vjerskih razloga, pozivajući se na pravo na prigovor savjesti. Sud je presudio da je Jermenija prekršila Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, jer nije omogućila pravo na prigovor savjesti, što je posebno važno za pripadnike manjinskih vjerskih zajednica. U pitanju je priznavanje prava na prigovor savjesti kao dijela vjerskih prava manjinskih vjerskih zajednica.

Princip: Pravo na slobodu vjeroispovjesti i savjesti, sa posebnim akcentom na manjinske vjerske zajednice. Sud je naglasio da država mora omogućiti alternativnu službu za one koji iz vjerskih razloga ne mogu da služe vojsku. Ova presuda osnažuje prava manjinskih vjerskih zajednica na slobodu savjesti i vjeroispovjesti, kao i na priznavanje njihovih specifičnih potreba u okviru državnih sistema.

- 5. Presuda u predmetu *Vučković i drugi protiv Srbije (2012)*¹⁷:** Pravo na socijalnu jednakost bez etničke diskriminacije. Ovaj predmet odnosi se na diskriminaciju pripadnika albanske manjine u Srbiji, koji su tvrdili da im je uskraćeno pravo na penziju, iako su služili u vojsci. Sud je presudio da je odbijanje isplate penzija albanskim pripadnicima vojske bilo diskriminatorno. Sud je presudio

¹⁶ https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_conscientious_objection_hrv

¹⁷ [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Vu%C4%8Dkovi%C4%87%20and%20others%20v%20Srbije%20\(2012\)%22\],\[%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-165746%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Vu%C4%8Dkovi%C4%87%20and%20others%20v%20Srbije%20(2012)%22],[%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],[%22itemid%22:[%22001-165746%22]})

da je Srbija prekršila pravo na socijalnu jednakost i zabranu diskriminacije (član 14, u vezi sa članom 1 Protokola 12) tako što je odbila isplatu penzija bivšim vojnicima albanske nacionalnosti. Sud je smatrao da je diskriminacija bila zasnovana na etničkoj pripadnosti, što predstavlja kršenje Evropske konvencije.

Princip: Pravo na socijalnu sigurnost i zabranu etničke diskriminacije u pristupu socijalnim pravima. Sud je jasno stavio do znanja da država mora obezbijediti jednaka prava za sve građane, uključujući manjinske zajednice, i da ne može postojati diskriminacija na osnovu etničke pripadnosti u pogledu socijalnih prava, kao što su penzije.

6. **Presuda u predmetu *Dorđević protiv Hrvatske (2012)***¹⁸: U ovom slučaju Sud je razmatrao odgovornost Hrvatske za nasilje i uznemiravanje nad osobom s invaliditetom romskog porijekla. Žalba se odnosila na činjenicu da je Hrvatska bila odgovorna za neadekvatnu zaštitu žrtve od zločina iz mržnje i nasilja. Sud je presudio da su vlasti Hrvatske prekršile pravo na zaštitu od diskriminacije i zločina iz mržnje, jer nisu adekvatno reagovala na incidente koji su uključivali nasilje nad romskim licem s invaliditetom.

Princip: Pravo na zaštitu od nasilja i zločina iz mržnje, uz poseban naglasak na ranjive grupe, kao što su osobe sa invaliditetom i pripadnici manjinskih zajednica. Sud je naglasio odgovornost države da pruži adekvatnu zaštitu svim građanima, posebno onima koji su u višestruko marginalizovanoj poziciji, kao što su Romi sa invaliditetom.

¹⁸ <https://uredzastupnika.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Presude%20i%20odluke/%C4%90OR%C4%90EVI%C4%86%20protiv%20Hrvatske.pdf>

3.1. KLJUČNI PRINCIPI IZ SUDSKE PRAKSE ESLJP

Presude Evropskog suda za ljudska prava ukazuju da prava manjinskih zajednica obuhvataju ne samo individualne slobode i prava, već i kolektivne interese u vezi sa očuvanjem kulturnog identiteta, jezika i religije. Kroz bogatu praksu, Sud je postavio jasne smjernice o tome kako države treba da štite prava manjina. Ali, i kada su te zaštite neadekvatne ESLJP pruža jasnu osnovu za pravnu intervenciju i nadzor. Na osnovu analize ovih presuda mogu se identifikovati ključni principi koje je ESLJP uspostavio a koji se odnose na prava manjina:

Zabrana diskriminacije (Član 14 ECHR): Manjine ne smiju biti diskriminisane na osnovu etničke, vjerske, kulturne ili jezičke pripadnosti u oblastima kao što su obrazovanje, zapošljavanje, politička participacija i pristup uslugama. Evropski sud za ljudska prava u gotovo svim presudama vezanim za prava manjina primjenjuje član 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima koji zabranjuje diskriminaciju na bilo kojoj osnovi, uključujući etničku pripadnost, jezik, religiju, seksualnu orijentaciju i druge.

Pravo na očuvanje kulturnog i jezičkog identiteta: ESLJP priznaje pravo manjinskih zajednica da čuvaju svoj kulturni, jezički i vjerski identitet, a države su obavezne da poštuju i promovišu ove vrijednosti. Jedan od ključnih principa koji je ESLJP utvrdio je da država ima obavezu ne samo da štiti ljudska prava, već i da aktivno štiti kulturni identitet manjinskih zajednica. To uključuje pravo na obrazovanje na maternjem jeziku, očuvanje kulturne baštine i mogućnost izražavanja identiteta u javnom životu. Pravo manjinskih zajednica na upotrebu svog jezika u obrazovnim, administrativnim i pravnim postupcima smatra se ključnim elementom u zaštiti manjinskog identiteta.

Pravo na političku participaciju: Svi građani, uključujući pripadnike manjina, treba da imaju jednake mogućnosti za političko učešće, bez diskriminacije na osnovu etničke ili vjerske pripadnosti.

Pravo na jednak pristup obrazovanju: Obrazovni sistem mora biti inkluzivan i osmišljen tako da omogući jednak pristup obrazovanju

svim zajednicama bez segregacije i diskriminacije, uz prepoznavanje posebnih potreba manjinskih zajednica. Pravo na obrazovanje, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, često se koristi u kontekstu manjinskih prava, jer omogućava pripadnicima manjinskih zajednica očuvanje svog kulturnog identiteta. Sud je utvrdio da nejednak tretman u obrazovnom sistemu, kao i segregacija učenika iz manjinskih zajednica, predstavljaju povredu njihovih ljudskih prava.

Pravo na slobodu vjeroispovijesti: Manjinske zajednice imaju pravo na slobodu vjere, uključujući pravo na prigovor savjesti.

TRENDOVI U SUDSKOJ PRAKSI

Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP) u posljednjim decenijama pokazuje značajnu evoluciju u pristupu pravima manjina. Sud je postepeno proširio tumačenje tih prava, s ciljem zaštite i promovisanja specifičnih interesa manjinskih grupa, ali i njihovog integrisanja u šire društvene okvire. Presude ESLJP pokazuju sve veći naglasak na zaštiti prava manjinskih zajednica, posebno u oblasti obrazovanja, političke participacije i slobode izražavanja. Naglasak je stavljen na prava manjina da očuvaju identitet, kao i na zaštitu od sistemske diskriminacije, posebno prema Romima i drugim etničkim grupama, naglašavajući potrebu za aktivnim mjerama države u borbi protiv diskriminacije. Neki od ključnih trendova u sudskoj praksi uključuju:

1. Prepoznavanje prava manjina u širem smislu: Jedan od ključnih trendova u sudskoj praksi ESLJP je širenje tumačenja prava manjina, kako bi se obuhvatili i aspekti kulturnog identiteta i autonomije. Sud je sve više sklon prepoznavanju nužnosti zaštite kulturnih, jezičnih i vjerskih prava manjinskih grupa, kako bi im se omogućilo očuvanje kulturne baštine i tradicije u okviru šire društvene zajednice. Ovaj pristup ne odnosi se samo na očuvanje prava manjina u užem smislu, nego i na njihov aktivni doprinos društvenom pluralizmu i raznolikosti.

2. Diskriminacija manjinskih grupa u obrazovanju i političkim pravima

Diskriminacija manjinskih grupa, posebno u kontekstu obrazovanja i političkih prava, i dalje ostaje jedan od najvažnijih aspekata sudskih postupaka pred ESLJP-om. Sud je u više navrata naglasio da države imaju obavezu garantovanja ravnopravnosti i jednakih prilika za manjinske grupe u pristupu obrazovanju, političkom životu i drugim ključnim područjima društvenog angažmana.

Obrazovanje: Sud je postavio jasnu praksu u vezi s obrazovnim pravima manjinskih grupa, smatrajući da obrazovni sistemi moraju biti prilagođeni specifičnim potrebama manjinskih zajednica, uključujući upotrebu manjinskih jezika i učenje o kulturnim specifičnostima.

Politička prava: Što se tiče političkih prava, ESLJP kontinuirano ukazuje na važnost garantovanja slobode manjinskih grupa da participiraju u političkom životu. U slučajevima gdje političke stranke ili izborni sistemi ne omogućavaju ravnopravan pristup manjinskim kandidatima, Sud je utvrdio povredu prava na slobodno učestvovanje u političkom procesu, što je važno za očuvanje političke autonomije manjina.

Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava u pogledu prava manjina ukazuje na kontinuirani napredak u priznavanju i zaštiti tih prava, uključujući kulturni identitet, autonomiju i pravo na jednakost. Sud je jasno postavio temelje za razvoj pravne zaštite manjinskih grupa, posebno u kontekstu obrazovanja, političkih prava i pristupa državnim uslugama. Trendovi u sudskoj praksi ukazuju da države članice moraju preduzeti konkretne mjere kako bi osigurale ravnopravan tretman svih građana, nezavisno na etničku, kulturnu ili vjersku pripadnost.

Crna Gora je na dobrom putu da uskladi svoje zakonodavstvo u oblasti zaštite prava manjina s evropskim standardima, ali je potrebno dalje ulaganje u implementaciju tih zakona u praksi. Manjinske zajednice imaju ključnu ulogu u korišćenju postojećih mehanizama zaštite i u daljem unapređenju svojih prava kroz obrazovanje, političko angažovanje i upotrebu međunarodnih sudskih i pravnih instrumenata zaštite. Evropska sudska praksa predstavlja važan resurs za jačanje tih prava i postizanje ravnopravnosti. Međutim, i dalje postoje izazovi u implementaciji tih standarda, posebno u pogledu primjene zakona u praksi, uključujući obezbjeđivanje adekvatne zaštite od diskriminacije, obrazovanja na manjinskim jezicima i participacije manjina u političkom životu.

PREPORUKE ZA MANJINSKE ZAJEDNICE

Kako koristiti evropsku praksu za zaštitu svojih prava

Za manjinske zajednice u Crnoj Gori važno je da koriste dostupne mehanizme zaštite ljudskih prava na nacionalnom i evropskom nivou. Na osnovu presuda i prakse Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP), manjinske zajednice mogu preduzeti konkretne aktivnosti za zaštitu svojih prava:

- **Značaj zaštite manjinskih prava kroz nacionalne i evropske pravne mehanizme:** Koristiti domaće i međunarodne mehanizme zaštite prava. Manjinske zajednice u Crnoj Gori trebaju da koriste nacionalne mehanizme zaštite prava, domaće sudove kao prvi koraku zaštiti svojih prava, ali i da se obrate instituciji Ombudsmana. Nacionalni sudovi u Crnoj Gori moraju primjenjivati evropske standarde, pa je važno pozivati se na relevantne presude ESLJP-a koje mogu biti od pomoći u tumačenju zakona. Ako domaći sudovi ne pruže adekvatnu zaštitu, građani mogu podnijeti tužbe ESLJP.
- **Obrazovanje i informisanje manjinskih zajednica:** Prava manjina u velikoj mjeri zavise od prepoznavanja i zaštite kroz pravne procese. Pripadnici manjinskih zajednica trebaju biti svjesni svojih prava prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i nacionalnom zakonodavstvu. Preporučuje se organizovanje informativnih kampanja koje će edukovati pripadnike manjinskih zajednica o njihovim pravima prema zakonodavstvu Crne Gore, ali i prema evropskim standardima. Takođe, organizacije civilnog društva mogu igrati ključnu ulogu u pružanju podrške manjinskim grupama kroz savjetodavne i pravne usluge.
- **Učestvovanje u političkom životu:** Aktivna politička participacija je ključna za osiguranje prava manjina na ravnopravnost i zabranu diskriminacije. Kroz političke stranke i civilni sektor, manjinske

zajednice mogu raditi na promovisanju svojih interesa i potreba u zakonodavnom i izvršnom procesu. Predstavnici manjina mogu koristiti i izvještaje i preporuke iz međunarodnih izvora za poboljšanje nacionalne politike.

- **Poziv na bolju saradnju između državnih organa i manjinskih zajednica** kako bi se obezbjedila puna implementacija prava. Manjinske zajednice trebaju biti aktivne u praćenju i iniciranju promjena u zakonodavstvu koje bi unaprijedile njihova prava. Uzimajući u obzir presude ESLJP-a, organizacije koje se bave pravima manjina mogu predlagati konkretne izmjene zakona kako bi se poboljšala zaštita njihovih prava u skladu sa evropskim standardima.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Prava manjina u Crnoj Gori predstavljaju ključni segment ljudskih prava, a njihova zaštita i unapređenje zahtijevaju stalnu pažnju i usklađivanje s međunarodnim standardima. Izrada ovog vodiča je u funkciji boljeg poznavanja propisa u oblastima koje su od značaja za ostvarivanje prava manjina. Vodič identifikuje neke od ključnih presuda ESLJP koje imaju direktnu relevantnost za zaštitu prava manjina u Crnoj Gori i pruža pregled ključnih principa na osnovu prakse ESLJP. Presude ESLJP-a pružaju jasan okvir standarda koje Crna Gora mora poštovati u cilju adekvatne zaštite prava manjina. Crna Gora je, kao članica Savjeta Evrope i kandidat za članstvo u Evropskoj uniji, na putu usklađivanja svog zakonodavstva sa evropskim standardima, što je ključni korak ka unapređenju prava manjina. U tom kontekstu, zakonodavne i institucionalne reforme trebaju biti usmjerene na dalju implementaciju tih standarda, naročito u oblastima obrazovanja, političkog učešća i zaštite kulturne autonomije manjinskih zajednica.

Sudska praksa ESLJP pokazuje jasno opredjeljenje za šire tumačenje prava manjina, ne samo u pogledu zaštite od diskriminacije, već i u kontekstu priznavanja kulturnih, jezičkih i političkih prava. Sud je postavio visoke standarde za države članice u pogledu obaveza koje imaju u garantovanju jednakih prava manjinskim grupama, kako u obrazovanju, tako i u političkom životu i drugim ključnim društvenim segmentima. Ova praksa jasno pokazuje da manjinske zajednice nisu samo pasivni subjekti zaštite, već aktivni akteri koji imaju pravo da oblikuju svoj društveni status, koristeći mehanizme zaštite dostupne na međunarodnom nivou. Takođe, proaktivno angažovanje manjinskih zajednica u procesu kreiranja zakona i politika, kao i korišćenje svih dostupnih pravnih mehanizama, može doprinijeti stvaranju inkluzivnijeg društva u kojem će prava manjina biti u potpunosti poštovana.

Iako su postignuti značajni koraci u zaštiti prava manjina u Crnoj Gori, još uvijek postoje brojne oblasti u kojima su potrebne dalje reforme i konkretne mjere kako bi se omogućilo potpuno ostvarivanje njihovih prava. Da bi se prava manjinskih zajednica zaista ostvarivala, neophodno je ne samo dalje usklađivanje legislative, već i konkretna i svakodnevna primjena tih zakona u praksi. Evropska sudska praksa, sa jasnom i dosljednom zaštitom prava manjina, predstavlja ključni instrument koji manjinske zajednice u Crnoj Gori moraju aktivno koristiti. Svaka presuda ESLJP-a koja se odnosi na manjine postavlja standarde koji trebaju postati konkretna mjera u svakodnevnom životu. Poznavanje i korišćenje tih presuda predstavlja strateški korak u izgradnji društva jednakih šansi, u kojem će prava manjina biti ne samo priznata na papiru, već i zaštićena u praksi. Samo kroz aktivnu upotrebu ovih međunarodnih mehanizama zaštite prava, uz politički angažman i reforme u obrazovanju, kulturi i zakonodavstvu, možemo očekivati društvo u kojem svi građani – bez obzira na svoju etničku, vjersku ili kulturnu pripadnost – uživaju punu slobodu i ravnopravnost.

IZVORI

- https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Questions_Answers_MNE
- https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_MNE
- <https://rm.coe.int/okvirna-konvencija-za-zastitu-nacionalnih-manjina/168094dfe6>
- https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Source/Charter-Text/ExplRpt_ba.pdf
- <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-71627%22%5D%7D>
- https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_srp
- <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sejdic%20Finci%20v%20Bosnia%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>
- https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_bos
- https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_bos
- <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D>
- <https://uredzastupnika.gov.hr/UserDocImages//dokumenti/Edukacija//Vodi%C4%8D%20-%20%C4%8DI.%209.%20Konvencije.pdf>
- <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58205%22%5D%7D>
- <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D>
- <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22fulltext%22:%5B%22Sejdic%20Finci%20v%20Bosnia%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>

- https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_bos
- https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_conscientious_objection_hrv
- [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Vu%C4%8D-kovi%C4%87%20and%20others%20v%20Srbije%20\(2012\)%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRAND-CHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-165746%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Vu%C4%8D-kovi%C4%87%20and%20others%20v%20Srbije%20(2012)%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRAND-CHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-165746%22]})
- <https://uredzastupnika.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Pre-sude%20i%20odluke/%C4%90OR%C4%90EVI%C4%86%20protiv%20Hrvatske.pdf>

